

Дмитро Шевчук,
кандидат філософських наук,
викладач кафедри культурології та філософії
Національного університету «Острозька академія»

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНИХ МЕЖ ЄВРОПИ: СУЧАСНІ ДИСКУСІЇ

Статтю присвячено розглядові сучасних дискусій, що стосуються проблеми меж Європи. Автор аналізує погляди таких європейських науковців, як А. Безансон, П. Манан, Н. Дейвіс та ін. Звертається увага також на обговорення меж Європи в контексті розширення Європейського Союзу та сучасного протистояння Сходу і Заходу.

The article is devoted to the problem of cultural limits of Europe. Author analyses the points of view of such intellectuals as A. Besançon, P. Manent, N. Davis etc. The question of limits of Europe in the context of widening of European Union and modern confrontation between West and East are also recognized.

Мета: Дослідити сучасні дискусії на тему культурних меж Європи.

Завдання: Проаналізувати обговорення щодо Європи як культурного чи цивілізаційного феномену, яке відбувається в колах сучасних європейських інтелектуалів; окреслити спроби визначити межу Європи в рамках дебатів на тему розширення Європейського Союзу; розглянути проблему визначення меж Європи в контексті сучасного протистояння між Заходом та Сходом.

Останнім часом дискусії про те, де проходить межа Європи, звучать досить гостро. На це впливає, зокрема, те, що дане питання не є однозначним, зокрема, з огляду на процес глобалізації. Сьогодні можна бути носієм європейської культури далеко за межами Європи, або ж не бути європейцем, мешкаючи в самому центрі європейського континенту. Разом з тим, питання про межі Європи пробуджують значні контрверсії. Згадаймо, наприклад, відгук на видану в 2004 році книгу Європейського комісара Фріца Болькенштейна „Межі Європи”, яку в українській пресі назвали блискучою колекцією стереотипів, кліше і фобій, характерних для стомленої від розширення ЄС євробюрократії.

Для України питання про межі Європи віднедавна стало актуальним, між іншим, через зміну характеру закордонної політики держави з т.зв. багатовекторної на проєвропейську, а також загальну орієнтацію на інтеграцію з ЄС. Парадокс, однак, можна вгледіти в такому: з одного боку, в багатьох довідникових статтях про Україну трапляємо на відомості про її розміщення в самому центрі Європи, не забувають нагадати про це також українські високопосадавці, особливо під час офіційних виступів на європейських самітах чи конференціях (при цьому, як правило, згадують славнозвісний стовп поблизу Рахова на Закарпатті, встановлений ще за Австро-Угорщини); з іншого ж боку, часто можна зустрітися із розповідями про те, як європейці при перетині східного кордону ЄС, образно кажучи, починають „морщити носа”, відчуваючи „азіатський дух”.

Під час нашого розгляду будемо мати справу передусім з тим, що часто у філософській та культурологічній літературі окреслюється поняттям духовна Європа. Можемо згадати, наприклад, Едмунда Гуссерля, який в

праці „Криза європейського людства і філософія” ставить питання про духовне обличчя Європи. Зауважує, що мова йде не про географічне, просторове поняття Європи. Назва „Європа” об’єднує, передусім, спільне життя і творчу діяльність, включаючи цілі, інтереси, турботи, плани, інститути, заклади. Всередині цієї спільноти окремі люди тісно пов’язані духовно. Е. Гуссерль пише: „Духовне обличчя Європи – це наявність філософської ідеї, яка іманентна історії Європи (духовної Європи), або, що те саме, це її іманентна теологія, яка із загальнолюдської точки зору, дає про себе знати як початок розвитку радикально нової людської епохи, епохи людства, яке віднині хоче і може жити, лише вільно формуючи своє буття і своє історичне життя на основі ідей розуму, виходячи з безкінечних завдань” [3; 9]. Народження духовної Європи пов’язане із давньогрецькою нацією, а першим її феноменом була філософія.

Для нашого розгляду до окреслення духовної Європи доцільним буде також додати окреслення географічної та політичної Європи, які можна зустріти в літературі. У сукупності це створить певний синтез, який можна буде назвати сучасною культурною Європою. Поняттям же культурна межа прагнемо об’єднати дискусії щодо географічних, геополітичних, цивілізаційних, духовних меж Європи. Звернемося до аналізу трьох аспектів сучасних дискусій про те, де знаходиться межа Європа: (1) обговорення Європи як культурного чи цивілізаційного феномену, яке відбувається в колах сучасних європейських інтелектуалів; (2) спроба визначити межу Європи в рамках дебатів на тему розширення Європейського Союзу; (3) визначення меж Європи в контексті сучасного протистояння між Заходом та Сходом. Слід також підкреслити, що, простежуючи сучасні дискусії про межі Європи, можемо вгле-

діти, що ці три аспекти часто тісно між собою переплітаються.

Серед європейських інтелектуалів одну з найбільш помітних спроб окреслити межі Європи здійснив філософ та історик ідеї Ален Безансон. Питання меж Європи він розглядає, відсилаючись до історії. На його думку, межа Європи загалом покривається межею останніх готичних соборів. „Східний кордон Європи дуже легко провести, еднаючи в одну лінію найбільш крайні готичні собори. Ця лінія проходить вздовж історичних кордонів Фінляндії, прибалтійських країн, Польщі, Угорщини, Хорватії і Словенії. Це майже точно кордон Європи «25»» [10]. Первинну форму європейської спільноти було, на думку А. Безансона, визначено Карлом Великим. Пізніше її було розширено завдяки християнізації, почавши від Данії (965 р.) і закінчивши Литвою (1386 р.). Філософ твердить, що Європу єднає цивілізація, релігія, матеріальна культура і формула організації суспільного життя. На різних етапах європейської історії прикладом єднання була латина, університети, закони, відносини між васалом і сувереном, роль міст чи наявність формули «*Filioque*». А. Безансон категорично підкреслює, що ці елементи загалом формували життя лише на просторі між Піренейським півостровом і теперішнім кордоном Польщі, Угорщини, Хорватії і Словенії.

Французький філософ П'єр Манан звертається до теми культурних та політичних кордонів Європи. Основна його теза є такою: домінуюча в Європі думка піддає сумніву обґрунтованість існування державних кордонів в ім'я культурних кордонів і одночасно підважує культурні кордони в ім'я єдності людського роду [12]. Він також виокремлює три різні способи бачення того, чим є європейська конструкція. Перший є суто універсалістським. Європейська конструкція тут – це перша спроба уніфікації людства.

Другий спосіб – це генералізація англійського способу бачення Європи. Її характеризує розповсюдження англосакських звичаїв (мови, корпоративного управління і т. д.), але також збереження народів у їх наявному стані. Третій спосіб є „європейською” перспективою *sensu stricto*. Маємо тут справу з федералістичним баченням Європи. Цей спосіб закладає „створення окремого європейського політичного організму, незалежного від народів, які до цього часу творили Європу, незалежного від трансатлантичного простору і світового ринку” [12].

Третя перспектива будування Європи, на думку П. Манана, програла. Програш пов’язаний передусім з тим, що „справжнім європейцям” надокучило безперервне розширення Європейського Союзу. Головний аргумент, який висувається на користь припинення розширення ЄС, пов’язаний із культурою. Цей аргумент П. Манан озвучує так: „Європейський політичний організм, про будування якого тут йдеться – повинен орієнтуватися найбільш можливою мірою на культурному організмі, якщо можна так сказати. Або, простіше кажучи, політичні кордони Європи повинні якнайбільш покриватися з її культурними кордонами”. Простежуючи дискусії на тему культурних кордонів Європи, П. Манан вважає, що їх „переможцем” є поки що А. Безансон. Хоч разом з тим підкреслює, що питання про релігію як культурну ознаку не набуло широкого обговорення. Причиною є те, що ніхто не хоче ставити питання про відношення ісламу і політичної свободи. Це означає, що „Європа – прагнучи нарешті добудувати свою будівлю – повертається спиною до науки про суспільство і політику, яку сама випрацювала протягом останніх двох чи трьох століть. Проблема відношення між політичною свободою чи свободою взагалі і релігією чи релігіями – це, так би мовити, половини всієї соціології або новочасних

суспільних наук. Якщо відкладемо в бік ці проблеми, позбудемося тим самим половину творів Монтеस्क'є, однієї четвертої Токвіля, мабуть, двох третіх Макса Вебера" [12]. Виглядає це так, що Європа відмовляється застосовувати найбільш розроблені інтелектуальні засоби ліберальної науки про політику і суспільство.

Згідно з одним із переконань, які мають місце серед сучасних європейців, Європа отримала свою форму за часів Римської імперії. Це ніби-то був своєрідний „золотий вік Європи", коли вона була об'єднаною і цивілізованою. Таке переконання критикує Норман Дейвіс. „Римська імперія, – пише історик, – ніколи не об'єднувала народи Європи. Досить швидко вона переросла свою первісну основу в Італії і звідти спершу потяглася в бік Північної Африки, а потім довкола Середземного і Чорного моря. Вона ніколи не сягала далі Дунаю чи усієї території Британських островів. Її центр ваги був далеко на Сході... Її найлюднішою провінцією був Єгипет. Її державна релігія, що була формально прийнятою у 398 р.н.е., походила з Юдеї. Після краху її західних провінцій у V ст. решта імперії й далі продовжувала існувати на Сході протягом тисячі років" [4; 156]. Таким чином, Н. Дейвіс стверджує, що ностальгія за Римською імперією (а разом з тим і за спробами її відновити, як-от Імперія Каролінгів) є оманливою.

Проблема будування Європи та її культурних меж тісно пов'язана із широкими дискусіями, які сьогодні відбуваються в колах європейських інтелектуалів і політиків, про подальше розширення Європейського Союзу, в яких часто присутня риторика майбутнього Європи. В цьому контексті з'являється проблема культурної межі Європи як кордону Європейського Союзу.

Загалом думки про межі Європейського Союзу є прямо

протилежними. Одні є прихильниками того, що із прийняттям Болгарії і Румунії процес розширення Євросоюзу має припинитися майже природним чином, оскільки буде досягнуто культурної межі Європи. Французький міністр внутрішніх справ Ніколас Саркози твердить, що французи не акцептують Європи без меж. Додає, що Болгарія і Румунія можуть ще вступити до ЄС, однак вже пізно для приєднання Македонії і Хорватії. Для інших подібні твердження є неприйнятними. Зауважують, що спільнота європейського континенту повинна визначатися як чітко визначена система цінностей. Часом при цьому згадують американського філософа Майкла Новака, який цю систему цінностей окреслив терміном „демократичний капіталізм”.

Ален Лакез у статті „Де проходять кордони Європи?“, що з'явилася в газеті „Le Figaro” в березні 2006 р., звертає увагу на те, що жоден з офіційних документів інститутів європейського співтовариства не говорить про географічні кордони Європейського Союзу. Автор згадує позицію Ради Європи з 2001 року, за яким єдиний кордон, що відділяє Європейський Союз – це кордон демократії і прав людини [6].

Своєрідним викликом для Європейського Союзу стало питання про приєднання Туреччини. Головна проблема, яка тут з'являється, є такою: який чинник має вирішувати про членство в ЄС – подібність інститутів і процедур чи подібність цивілізації, релігії, звичаїв?

Останнім часом Туреччина принципово наполягає на повному членстві, скептично дивлячись на будь-які інші форми співпраці. Турки вказують при цьому як на достатній рівень здійснених модернізаційних перетворень в країні, так і на свою приналежність до європейської цивілізації. Голова комісії у справах ЄС турецького парламенту Ясар Якіс зауважив, зокрема, таке: „Турки були частиною Євро-

пи від XIV століття. Багатокультурна Отоманська імперія була важливим гравцем на європейській сцені. Від часу встановлення турецької республіки в 1923 році, і навіть раніше, Туреччина доводила свою політичну систему і практику до західноєвропейських стандартів" [14].

Самюель Гантінгтон у праці „Зіткнення цивілізацій” звертає увагу на те, що за офіційними заявами європейських чиновників про низький рівень економічного розвитку Туреччини та недостатній захист прав людини криється насправді переконання європейців у тому, що в культурному плані турки не належать до Європи. „Таємним жахом” європейців, згадує С. Гантігтон слова одного з оглядачів, є історична пам’ять про сарацинських вершників в Західній Європі і турків біля воріт Відня.

У праці „Зіткнення цивілізацій” було висловлене твердження про розірваність Туреччини, що постає як конфлікт між модернізаційною спадщиною Атаатюрка й ісламістськими тенденціями. Цей конфлікт відображається в окресленні турецькими лідерами своєї країни як мосту, який сполучає дві цивілізації фізично і філософськи. Але, як зауважує С. Гантінгтон, „міст – це штучна конструкція, яка об’єднує два береги, однак не є частиною ані одного, ані другого. Коли турецькі лідери використовують термін «міст» стосовно до своєї країни, вони евфемістично підтверджують, що вона розірвана” [9; 227]. Через цю розірваність Туреччина не може повністю стати європейською країною.

Європа від самого початку поставала у протиставленні Азії. Це найбільш яскраво виявилось у дихотомії Захід-Схід. Як зауважує Ліліяна Деру-Сіміч, „Європа завжди самовизначалася і самоідентифікувалася, протиставляючись комусь і чомусь іншому. «Інші» та «кордони» – це ті дві концепції, що на їх основі Європа будувала свою іден-

тичність” [5; 74]. Можемо згадати, що слово «Європа» виводиться з асирійського „ereb”, що означає темнота: Європа – це місце, де заходить сонце, на протигагу Азії – де сонце сходить. Однак сьогодні не можна Захід обмежувати лише Європою. Едгар Морін зауважує: „Захід, який ще у ХХ ст. був маленькою частинкою Європи, поширився далеко по світу, і Європа стала маленькою частинкою Заходу. Захід просунувся не лише у напрямку Америки, але і в східному напрямку, до Сибіру, аж до Владивостока. У Японії він навіть поєднався із Далеким Сходом, давши дивовижний симбіоз. Відбулося генеральне озахіднення світу” [8; 19]. На думку Е. Моріна, слід розглядати Європу як метанациональну провінцію. Європа маргіналізується, вона не повинна прагнути повернути першість, має лиш прагнути бути відкритою світові.

Передбачення цього розширення Заходу звучали вже на початку ХХ століття. У цьому контексті можемо згадати російського філософа Миколу Бердяєва, який, аналізуючи стан культури початку минулого століття, стверджував, що в результаті Першої світової війни центр тяжіння Західної Європи, найбільш ймовірно, ще більше пересунеться на Захід, до Америки. Філософ вказував два виходи за межі західної культури – на Схід і до Америки. В результаті цього Європа перестає бути центром світової історії, єдиним носієм високої культури [2].

Питання культурних меж Європи має значно глибший зміст, аніж просте нанесення кордонів на географічні мапи. Сьогодні часто твердять про інституціональну кризу Європейського Союзу, пов’язану, зокрема, із неприйняттям конституції. Однак ця криза має більш фундаментальні підвалини, що стосуються європейської ідентичності, окреслення змісту поняття європейська культура. Роздуми над питанням про культурні межі Європи безперечно доз-

волисть розв'язати багато проблем, що постали сьогодні перед європейською спільнотою.

Література:

1. Безансон А. Кордони Європи на Сході та російське питання // *І.* – № 10. – С. 73-87.
2. Бердяев Н. Судьба России. – http://www.krotov.info/berdyaev/1918/sudba_0.html (11.05.2006).
3. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия // *Культурология XX век. Кризис культуры.* – М., 1995. – С. 4-44.
4. Дейвіс Н. Блукаючі кордони Європи // *І.* – № 13. – С. 154-162.
5. Деру-Сіміч Л. Європейськість Сходу і Заходу // *І.* – № 13. – С. 72-78.
6. Лакез А. Где проходят границы Европы? – <http://www.inosmi.ru/translation/217673.html> (11.05.2006).
7. Майер Г. Европейская культура: фантом или реальность // *Вестник Европы.* – 2004. – № 12. – <http://magazines.russ.ru/vestnik/2004/12/ma1-pr.html> (09.05.2006).
8. Морін Е. Європа – метанациональна провінція? // *І.* – № 9. – С. 9-21.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2005.
10. Besançon A. Granice Europy. – http://www.nowe-panstwo.pl/003_2004_miesiecznik/003_2004_geopolityka.htm (11.05.2006).
11. Buruma I., Margalit A. Okcydentalizm. Zachód w oczach wrogów. – Kraków: UNIVERSITAS, 2005. – 153 s.
12. Manent P. Granice kulturowe, granice polityczne // *Europa.* – 2006. – № 7. – <http://efakt.pl/artykuly/artukul.aspx/Artykul/96958> (17.04.2006).
13. O przyszłości Europy. Głosy polityków. – Warszawa, 2000. – 91 s.
14. Tożsamość czy rozszerzenie // *Europa.* – 2006. – № 10. – <http://efakt.pl/artykuly/artukul.aspx/Artykul/100658> (17.04.2006).